

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ОБРАЗУ МІСТА

© Вечерський В.В., 2011

Розглянуто етапи розвитку теоретичних поглядів на діяльність зі збереження образу історичної частини міста, чи, навпаки, його реконструкції, зокрема зміну історичної панорами, системи домінант. В останні роки реконструкції відбуваються, як правило, з надбудовою окремих об'єктів. Показано, що такі роботи слід виконувати за принципами комплексності збереження і спадкового розвитку історично сформованих містобудівних утворень.

Ключові слова: збереження образу історичної частини міста, реконструкції.

The stages of development of theoretical looks are considered to activity from the maintainance of appearance of historical part of city, how vice versa, his reconstructions, including the change of historical panorama, system of dominants. In the last years reconstructions take a place, as a rule – with building on of separate objects. It is rotined that it follows to execute such works with attention to the complexity of maintainance and inherited development of the historically formed town-planning complexes.

Key words: saving the view of historical part of the city, reconstruction.

Актуальність і постановка проблеми

Основою розвитку українських міст у ХХ сторіччі стала містобудівна спадщина попередніх епох. Проте цей розвиток був вельми специфічним, оскільки як би ми не критикували, наприклад, класицистичні реконструкції ХІХ сторіччя, мусимо *визнати*, що загалом вони забезпечували розвиток містобудівних утворень на засадах спадкоємності. Але ідеологія спадкоємного розвитку була повалена в 1920-х роках під натиском духовної пошесті так званого російського комунізму. Його “залюблена ненависть до минулого” (за М. Бердяєвим) обернулася на землях України найбільшою після монголо-татарської навали культурно-історичною катастрофою. Розпочавшись у суто ідеологічній сфері, явища історичного нігілізму перейшли в містобудівне проектування і в практику, затримавшись у них як мегастази тоталітаризму до самого розвалу СРСР. Під таким кутом зору “соціалістичне” містобудування в Україні ще належним чином не досліджено і не проаналізовано. Але з наслідками цього містобудування ми ще довго намагатимемось якось дати собі раду.

Мета статті

Мета статті: розкрити шляхи збереження і спадкового розвитку історично сформованих містобудівних утворень.

Виклад основного матеріалу

Панівним напрямком містобудування упродовж майже всього ХХ ст. стало етичне заперечення архітектурно-містобудівної спадщини. Передусім системи архітектурних домінант – собори, церкви і дзвіниці – були цілковито неприйнятними для комуністичного режиму з ідеологічних міркувань. Наслідком стало безпрецедентне у світовій історії свідоме руйнування містобудівної композиції таких визначних міст, як Київ, Полтава, Новгород-Сіверський та інші. Показово те, що насамперед нищилися пам'ятки доби Гетьманщини, які мали виразні риси національно-культурної своєрідності. Натомість церковні споруди загальноімперських стилів: класицизму, русько-візантійського чи неоросійського – лишилися неушкодженими. Лідери більшовизму, при всій своїй малокультурності, цілком адекватно трактували пам'ятки, приміром, “мазепинського бароко” як вибухонебезпечне сховище українських

національних почуттів. Саме тому найбільшого удару було завдано по пам'ятках Києва – “цитаделі різних контрреволюційних націоналістичних угруповань”.

Після знищення архітектурних доміант другим важливим аспектом деструкції образної системи історичних містобудівних утворень стала втрата ландшафтної своєрідності поселень (наприклад, внаслідок багатопверхової забудови річкових заплав), особливо прикра там, де її було досягнуто внаслідок цілеспрямованих антропогенних дій. Не менш руйнівними виявилися і зміни розпланувальної системи: так зване укрупнення кварталів, розширення старих вулиць та прорізування нових прямо через історичну забудову, поширення у 1970-х рр. принципу мікрорайонування на історичні середмістя. Все це необоротно порушило масштабні співвідношення в “інтер’єрі” міста: зменшилася кількість архітектурних доміант і водночас різко збільшилися габарити рядової забудови. Особливо потерпіли від цього малі й середні історичні міста Лівобережжя і Наддніпрянщини з їхніми дискретними композиційними структурами, які виявились уразливішими на деструктивні впливи, ніж замкнуті, самодостатні ансамблі міст Західної України.

Наслідком цього стало те, що автор називає ентропією містобудівних систем, себто розпадом примітивізацією. То серйозна проблема, на спробах вирішення якої варто зосередитися окремо. А наразі зазначимо, що проблема ця вже усвідомлена фахівцями, на її розв’язання спрямований відповідний методичний інструментарій, під який зараз підводиться сучасна законодавча база.

У ситуації, що склалася, особливої уваги заслуговують, на нашу думку, сучасні практичні спроби подолати цю ентропію шляхом реабілітації містобудівної спадщини. Таку спробу була доволі успішно здійснено вже за часів незалежності в колишній гетьманській столиці – місті Глухові Сумської області. Робота, що називалася “Реабілітація історико-архітектурного середовища міста Глухова Сумської області”, отримала Державну премію України в галузі архітектури 1998 року. Колектив авторів виходив з того, що Глухів є одним з найвизначніших історичних міст України, в якому збереглося понад 50 пам’яток історії, містобудування та архітектури загальнонаціонального значення, неповторний історичний ландшафт та цінна старовинна міська забудова.

Роботи з дослідження та виявлення архітектурно-містобудівної спадщини Глухова розпочалися 1984 р. Було розроблено послідовно історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони пам’яток, проект організації історико-архітектурного заповідника. Ці напрацювання увійшли складовою частиною до Генерального плану міста. Вперше було проведено ретроспективний аналіз розвитку містобудівної структури протягом Х–ХХ століть, аналіз наявної розпланувально-просторової структури історичного ареалу міста, виявлено і забезпечено охорону зон композиційно-видового впливу всіх пам’яток містобудування і архітектури. Загалом таку єдину систему заходів в малому історичному місті було вжито вперше у вітчизняній практиці.

Це дало підстави для створення заповідника, після чого протягом 1994–1997 років проведено комплекс практичних заходів щодо реставрації та реабілітації пам’яток, реконструкції та впорядкування історичного центру міста, створення пам’ятних знаків і пам’ятників (серед них найзначнішим є парний пам’ятник славетним композиторам Д. Бортнянському і М. Березовському), відтворення втрачених пам’яток, будівництво нових споруд за індивідуальними проектами (найзначнішою з них є Школа мистецтв ім. М. Березовського), створення сучасних інженерних мереж і транспортних комунікацій, оптимізація всієї міської інфраструктури та функціонального зонування міста (будівництво об’їзної автомагістралі, газифікація, каналізація, виведення в єдину промзону промислових підприємств, створення в історичному центрі пішохідної зони). Відтак нові будівлі й споруди зводяться в Глухові тільки за індивідуальними проектами, архітектурно-просторові й пластичні вирішення яких пов’язані з історичною забудовою. Завдяки цьому вдалося сформувати співмасштабне людині, історично осмислене, семантично наповнене гуманне архітектурне середовище центру малого міста. Це єдиний в Україні приклад малого історичного міста, де послідовно реалізовано проект формування сучасного архітектурного середовища на основі реабілітації архітектурно-містобудівної спадщини. Ця робота значно вплинула на розгортання аналогічних заходів у інших містах, багатих на об’єкти містобудівної спадщини доби Гетьманщини: в Охтирці, Сумах, Ромнах, Чигирині, Полтаві, Коломиї. Дві останні роботи також були відзначені Державною премією України в галузі архітектури.

Як згадано вище, варварство комуністичної доби спричинило серйозні деформації історичних образів наших міст. Належна суспільна реакція на такий стан справ забарилася аж до 1970-х рр. Саме тоді в професійному середовищі почали поступово формуватися засади містобудівної охорони міської культурної спадщини, були опрацьовані перші історико-архітектурні опорні плани з проектами зон охорони пам'яток міст Переяслава-Хмельницького, Луцька, Кам'янець-Подільського та Києва. Все це дало змогу у 1982 р. узагальнити накопичений досвід і видати відповідні “Методичні рекомендації”. Тут уперше було класифіковано містобудівні системи на території України, визначено методи виявлення і оцінювати архітектурно-містобудівної спадщини, зон її композиційно-видового впливу, встановлення зон охорони пам'яток, а також виявлення і охорони від спотворення так званого “п'ятого фасаду” міста.

Загалом проблема “п'ятого фасаду” є актуальною для міст з активним рельєфом, з багаторівневою забудовою (Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Кременець, Львів, Чигирин тощо). Ця проблема надто пізно потрапила до поля уваги фахівців. Поштовхом до цього стала, на наш погляд, загальна “мансардизація” як Києва, так і інших великих історичних міст.

Києву у цій сфері належить особлива роль. Саме тут накопичено найбільший практичний досвід розроблення історико-архітектурної підоснови та зон охорони пам'яток. Тут протягом багатьох років виникали найгостріші проблеми у сфері містобудівної охорони архітектурної спадщини, тому досвід столиці є вельми повчальним. Ще 1973 р. українські реставратори здійснили історико-архітектурну інвентаризацію Києво-Подолу, яка стала основою проекту реконструкції цього району. 1979 р. Київський міськвиконком затвердив загальноміську систему зон охорони пам'яток, яка діє дотепер і охоплює практично весь історичний ареал міста і долину Дніпра. Проте у 1980-ті роки ця концепція охоронного зонування увійшла в суперечність як з новими нормативними документами, так і з реаліями пам'ятоохоронної діяльності (створення 1987 р. заповідника “Стародавній Київ”). Тому з 1989 р. і дотепер триває робота щодо перегляду системи охоронного зонування в Києві. Наразі ця робота ще далека від завершення.

Історія містобудівної охорони архітектурної спадщини Чернігова сповнена конфліктів. Тут пам'ятки архітектури доби Київської Русі й Гетьманщини, які цілковито визначають виразний силует і панораму міста, в органічній єдності з неповторним ландшафтом формують ландшафтно-містобудівний комплекс. Він за ступенем цілісності, збереженості, історичної та мистецької цінності належить до найвищих досягнень національної культури. І хоча 1967 р. в Чернігові було створено архітектурно-історичний заповідник, визначено його територію, проте цим не забезпечувалася комплексна містобудівна охорона нерухомої культурної спадщини. Тому 1985 р. було розроблено єдину для всього міста комплексну систему зон охорони пам'яток. А конфлікт був пов'язаний з одним із варіантів розвитку міста, який завзято відстоювала міська влада у 1970–1980-х рр. Цей варіант передбачав забудову багатоповерхівками так званої Лісковиці, тобто заплави біля підніжжя гір, на яких стоять монастирські комплекси. Науковці виконали кілька фотопанорам з різних видових напрямків, які показали, що в разі забудови Лісковиці новий житловий район спотворить історично сформований архітектурно-ландшафтний комплекс.

Сучасна доля району Лісковиці виявилася дуже цікавою: спільними зусиллями фахівців вдалося не допустити туди багатоповерхову сучасну забудову. Проте заплаву все ж таки забудували – самочинно, котеджами в 3–4 поверхи із білої силікатної цегли. Тепер хаотичний “п'ятий фасад” цієї забудови псує панораму, що розкривається з основних видових точок наддеснянського плато. Та все одно це краще, ніж 9–16-поверхові панельні будинки попід бароковими монастирями. Приклад Чернігова, на наш погляд, наочно показав, що принциповий, послідовний і непоступливий підхід до охорони нерухомої культурної та природної спадщини стимулює пошук оптимальніших рішень і підтверджує ефективність містобудівних методів охорони історичних населених місць (за належного застосування цих методів).

Рис. 1. Надбудова мансардних поверхів в історичних будівлях у центральній частині Києва

*Рис. 2. Перевищення поверховості нової будівлі в охоронній зоні пам'ятки UNESCO.
Площа Б. Хмельницького, Київ*

Кам'янець-Подільський 1977 р. оголошений Державним історико-архітектурним заповідником, проте до 1987 р. він не став предметом комплексних історико-містобудівних досліджень. У результаті створилася парадоксальна ситуація: заповідне місто не мало історико-архітектурного опорного плану і повноцінного проекту зон охорони пам'яток. Таку роботу виконала 1987 р. О. Пламаницька, застосувавши оригінальну методику “кінематографічного” аналізу покадрового сприйняття Старого міста з найважливіших шляхів, видових точок, природних рубежів. На наш погляд, ця методика є дуже перспективною для аналізу складних містобудівних утворень, оскільки дає змогу синтетично описати історично сформовану містобудівну структуру з великою кількістю доміант, акцентів, різноманітних за типологією просторів. А в цілому протягом 1990-х рр. у Кам'янці-Подільському було опрацьовано кілька комплексних проектів і програм регенерації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, розпочалася їхня фрагментарна реалізація, так що місто перетворилося на своєрідний містобудівний експериментальний полігон для апробації новітніх методик науково-проектних розробок в історичних містах. На жаль, досі жодні наукові чи проектні розробки не охопили проблему “п'ятого фасаду” забудови у каньйоні р. Смотрич, яка дуже впливає на формування умоглядного образу цього міста.

Історико-архітектурні дослідження Полтави ми виконали 1984 року. Проведений аналіз природної підоснови та етапів містобудівного розвитку дав дуже цікаві результати і уможливив висновок про багатоповерхову забудову заплави р. Ворскли, здійснену в 1960–1970-х рр., як про значну містобудівну помилку, зумовлену повним ігноруванням композиційних аспектів розвитку цього визначного міста Гетьманщини. На жаль, те, що вдалося відвернути в Чернігові, сталося у Полтаві.

Результатом таких дій стають здебільшого випадкові поєднання старого з новим і неможливість комплексного вирішення проблем реконструкції районів історичної забудови (Київ, Полтава, Чернігів, Переяслав-Хмельницький).

Комплексна реконструкція кварталів і районів історичної забудови, яка довела свою ефективність у містах Прибалтики й Росії, не кажучи вже про закордон, в Україні не практикувалася, хоча теоретично визнавалася. А з 1990-х рр., коли держава значною мірою втратила важелі централізованого керівництва у містобудівній сфері, коли різко зменшилися інвестиційні спроможності, про комплексну реконструкцію (регенерацію, ревалоризацію, ревіталізацію) взагалі не йдеться.

В останні роки найбільша будівельна діяльність зосереджена в Києві, у т. ч. і в його історичному середмісті. Проте ця діяльність провадиться на засадах, викладених вище у пункті 3, тобто в режимі “ручного управління” вирішуються питання щодо розміщення чи реконструкції, як правило – з надбудовою, окремих об'єктів без уваги до проблем комплексності реконструкції історично сформованих містобудівних утворень. У зв'язку з цим вирішення цілком слушної проблеми міських дахів шляхом влаштування мансард уже перетворилося на такий собі бізнес з напівлегальною надбудовою кількох поверхів над будинками в історичному середмісті. При цьому уживаються найрізноманітніші (а нерідко й найнеоковирніші) архітектурні форми, матеріали, а також способи “маскування” повноцінних поверхів під мансарди. Найбільше постраждав від цього історичний район Подолу, “п'ятий фасад” якого добре проглядається з висот Старого Києва. Але й у Старому місті, на так званій Горі – ситуація не краща. Але це стане очевидним для всіх тільки через деякий час – коли в дзвіниці Софії Київської буде встановлено ліфт, і верхній ярус дзвіниці перетвориться на оглядовий майданчик.

У суспільстві вже визріло усвідомлення ненормальності такого стану справ, проте на практиці зламати цю хибну тенденцію наразі не вдається. Проте є надія, що комплекс нормативно-правових актів, які зараз розробляються і вводяться в дію, допоможе поступово унормувати ці питання.

Авторів цих рядків 1987 року довелося розв'язувати незвичайну проблему при розробленні історико-містобудівної підоснови Чигирин. Йшлося про виконання історико-архітектурного опорного плану міста, яке не мало тоді жодної пам'ятки архітектури! Нашими дослідженнями було доведено, що попри відсутність явних архітектурних шедеврів Чигирин характерний високим ступенем історичної та ландшафтної своєрідності. Необхідність наших досліджень була продиктована планами будівництва Чигиринської АЕС та містечка атомників – фактично паралельного міста з 9–16-поверховою забудовою, “п'ятий фасад” якої визначив би цілком “радянський” краєвид Чигирин і Чигиринщини з Богданової гори. З огляду на це мова йшла про збереження містобудівної своєрідності колишньої гетьманської столиці. Тому зони охорони пам'яток були визначені і з урахуванням провідного композиційно-видового впливу ландшафтної домінанти – Богданової гори. За результатами наших досліджень було зроблено два принципові висновки, які згодом радикально вплинули на долю міста й околиць: доведено необхідність реконструкції Богданової гори з частковим відтворенням укріплень замку Б. Хмельницького–П. Дорошенка (зараз тривають відновлювальні роботи); показано доцільність створення на базі культурної і природної спадщини історико-культурного заповідника (нині діє Національний заповідник “Чигирин”).

Висновки

Загалом у практиці реконструкції історичних містобудівних утворень України 1970–1980-х рр. можна простежити три основні тенденції.

1. На території історичного середмістя здійснюється знесення рядової історичної забудови (крім пам'яток архітектури) і широке нове будівництво. Ця тенденція була особливо характерна для малих і середніх історичних міст Лівобережжя й Наддніпрянщини (Ромни, Чигирин, Охтирка).

2. Історичне середмістя консервується, сучасний центр міста розвивається на суміжних територіях. Результатом такого підходу стає поступова деградація історичного середмістя (Львів, Чернівці, Кам'янець-Подільський).

3. Розосереджене вкраплення нових житлових і громадських будівель в історичну забудову зі збереженням загальної містобудівної структури.